

R U C H L I T E R A C K I

DWUMIESIĘCZNIK

Rok LXI

Kraków, maj–czerwiec 2020

Zeszyt 3 (360)

Polska Akademia Nauk Oddział w Krakowie
i Wydział Polonistyki UJ

PL ISSN 0035-9602

DOI: 10.24425/rl.2020.133850

ŚLADEM „PIEŚNI O ZIEMI NASZEJ”.
POEMATY WAWRZYŃCA ENGESTRÖMA

TADEUSZ BUDREWICZ*

www.orcid.org/0000-0003-4557-7260

ENGESTRÖM – PRZYPOMNIENIE BIOGRAFII

Wawrzyniec Benzelstjerna-Engeström (1829–1910) skromnie i trafnie oceniał własną pozycję w literaturze: „poetą ani wierszopisem porządnym nie jestem”¹. Zaznaczył jednak swoją obecność w polskiej literaturze wieku XIX wierszami okolicznościowymi, przekładami współczesnej literatury skandynawskiej, szkicami krytycznymi na jej temat, studiami historycznymi i syntetycznymi ujęciami historii literatur krajów północnoeuropejskich, a także próbami własnej epiki wierszowanej. Dzieje jego znajomości z Józefem

* Tadeusz Budrewicz — prof. dr hab., Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie.

¹ List W. Engeströma do J.I. Kraszewskiego datowany: Poznań, 15-02-1883 r. Korespondencja J.I. Kraszewskiego, rkps Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, sygn. 6450, k. 161. Jego manię wierszowania tak oceniano: „Ingres biskupa, urodziny znanego poety, jakaś narodowa rocznica, uroczystość jakiejś instytucji [...] i już sypie się wielostrofowa ramota [...] a jednak człowiek ten był poetą” – J.T. Dybowski, *Engeström – człowiek i poeta nieznanym* („Słowo prawdy o miłości ojczyzny, odwagi cywilnej i poświęceniu”), „Kronika Miasta Poznania” 1938, nr 3, s. 280.

I. Kraszewskim², wkład w podtrzymywanie polskiej kultury podczas kilkunastu lat pobytu w Dreźnie oraz wieloletnia działalność w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk, a zwłaszcza prace na rzecz towarzystw dobroczynnych w Poznaniu, zasługują na osobne studia³.

Podstawowe dane biograficzne sformułował następująco:

Urodziłem się w Poznaniu 8 maja 1829. Ojciec Stanisław hr. Eng. Matka Leokadia Gajewska. Wychowany od 1836 do 1847 w Krakowie u Józefa Kremera. Uniwersytet Berlin, Wrocław. Hrabia i majorat w Szwecji od 1871 po śmierci brata z pierwszego małżeństwa Edmunda Eng. Mieszkalem początkowo ożeniwszy się z Jad. Borzewską z Królestwa w Poznańskim we wsi Ostrowiecko w śremskim powiecie 2 lata, po czym gospodarowałem dalej w Królestwie kupiwszy majątek Rakowo w guber. płockiej powiecie lipowskim (dziś rypińskim), który dotąd posiadam, do 1862. Później osiadłem w Dreźnie, gdzie lat 13 już mieszkam. Lato przepędzam w Szwecji, gdzie mam obowiązki majątkowe.⁴

Był wnukiem Larsa Engeströma (1751–1826), posła szwedzkiego w Warszawie, ministra spraw zagranicznych Szwecji, ożenionego z Rozalią Chłapowską, mającego polski indygenat, przemieszkującego w Wielkopolsce i tam zmarłego. Pamiętniki szwedzkiego dyplomaty przełożył z rękopisu (z języka francuskiego i szwedzkiego) i opublikował Kraszewski, dedykując dzieło jego wnukowi⁵. Lars Stanisław Bonawentura von Engeström, używający imienia Wawrzyniec⁶, był wychowywany przez matkę i babkę, bo jego ojciec – oficer

² Częściowo omówione w artykułach K. Słojowskiej, *Listy Józefa Ignacego Kraszewskiego do Wawrzyńca Benzelstierny-Engeströma w zasobie PAN Archiwum w Warszawie Oddział w Poznaniu*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk” nr 53, Warszawa 2012, s. 116–127 oraz *Edycja wybranych listów Józefa Ignacego Kraszewskiego do Wawrzyńca Benzelstierny-Engeströma*, tamże, s. 128–144.

³ Por. X. [M. Dereżyński], *Wawrzyniec hr. Benzelstjerna-Engeström. W dwudziestą rocznicę zgonu*, „Tydzień. Pismo dla rodzin polskich. Dodatek niedzielny do Gazety Szamotulskiej” 1930, nr 3–4; tenże, *Hr. Benzelstjerna-Engeström wielkopolski pisarz i znawca sztuki*, „Piast” 1932, nr 36, s. 2–3; J.T. Dybowski, *Wawrzyniec Benzelstjerna-Engeström*, „Kronika Miasta Poznania” 1935, nr 2/3, s. 321–331 (prace Dybowskiego do dziś mają nieprzeceniony walor dokumentacyjny, gdyż autor skopiował z autografów niektóre wiersze Engeströma, ważniejsze pisma polityczne oraz fragmenty pamiętnika). O odnalezieniu części rękopiśmiennej spuścizny poety traktuje artykuł Aliny Domańskiej, *Teka Engeströma: Niezwykły zbiór korespondencji hrabiego Wawrzyńca Benzelstierny-Engeströma*, „Winieta: Pismo Biblioteki Raczyńskich” 1999, nr 1, s. 6. Zob. też K. Klupp, *Wielkopolanin ze szwedzkim rodowodem*, „Winieta: Pismo Biblioteki Raczyńskich” 2010, nr 3, s. 3.

⁴ List W. Engeströma do J.I. Kraszewskiego z 1876 r. Korespondencja J.I. Kraszewskiego, k. 37.

⁵ [W. Engeström], *Pamiętniki Wawrzyńca hr. Engeströma, posła nadzwyczajnego i ministra pełnomocnego króla J. Mci szwedzkiego w Polsce podczas Sejmu Czteroletniego, później Kanclerza państwa i Ministra spraw zagranicznych itd. itd.*, przełożone z oryginału przez J.I. Kraszewskiego, Nakładem J.K. Żupańskiego, Poznań 1875.

⁶ M. Haykowski, *Szwedzkimi śladami w Polce (5) – Polskie losy hrabiów von Engeström*, „Polonia” 1995, nr 2 (<https://www.poloniainfo.se/artukul.php?id=468>); M. Błażczak, K. Słoj-

pruski a następnie rosyjski – zerwał kontakty z rodziną (pochodził z rodu protestanckiego, lecz w 1827 r. przeszedł na katolicyzm⁷, co zapewne tłumaczy szczególnie wrażliwość syna na kwestię dialogu katolicko-protestanckiego i dogmatyki religijnej). Wawrzyniec wziął udział w wypadkach 1846 r. w Krakowie⁸, zaś w roku 1848 uczestniczył w powstańczym ruchu w Wielkopolsce, co przyplacił rocznym pobytem w twierdzy w Kostrzynie. Podczas studiów we Wrocławiu (od 1850) był liderem ruchu kulturalnego i społecznego młodzieży akademickiej, zbliżył się do Towarzystwa Demokratycznego. Ożeniwszy się w roku 1852, przebywał w rodzinnym majątku w Ostrowiecku. Często wyjeżdżał do Poznania, co odnotowywała miejscowa prasa⁹. Od 1853 r. mieszkał w Ugoszczu koło Rypina w majątku teścia¹⁰, w 1856 r. kupił dobra Rakowo pod Rypinem i tam gospodarował. Udzielał się w Towarzystwie Rolniczym. W 1863 r. wyjechał do Warszawy, następnie do Lwowa, gdzie z ramienia Rządu Narodowego zorganizował biuro prasowe, które w istocie pełniło funkcję ministerstwa propagandy powstania¹¹, wydawał w języku polskim oraz francuskim broszury i pisma polityczne. Aresztowany w lipcu 1863 r., przebywał w zamienionym na więzienie klasztorze Karmelitów. Przygotował wtedy do druku tomik poezji *Kwiaty i ciernie* (nigdy niewydany). Nie tracił ducha, jak wynika z wiersza *Od serca*, malującego przeżycia więzienne:

Na dzień dobry – Niemca dadzą,
 Na dobranoc – Niemiec nudzi,

jowska, *Materiały Wawrzyńca Benzelstjerny-Engeströma (1829–1910)*. (P. III–10), „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk” nr 53, Warszawa 2012, s. 91–93.

⁷ M.J. Mika, *Kiedy Stanisław Engeström przeszedł na katolicyzm?*, „Kronika Miasta Poznania” 1937, nr 4, s. 345–346. Stanisław w roku 1834 otrzymał rozwód z jednoczesnym wyrzeczeniem się praw ojcowskich. Por. J. T. Dybowski, *Engeström – człowiek i poeta nieznanym* („Słowo prawdy o miłości ojczyzny, odwagi cywilnej i poświęceniu”), s. 281.

⁸ Ten epizod wspominał z wyraźnym dystansem: „Ja pospołu z Wincentym Siemieńskim spuściliśmy się tajemniczo z drugiego piętra na sznurach do suszenia bielizny, któreśmy na strychu podstępnie zdobyli. Spuściliśmy się z determinacją szaloną, bo innej drogi nie było; bramy kamieniczne były szczelnie zamknięte i strzeżone, a klucze były w ręku przezornego Kremera [...] ustroiliśmy się w jałowicze buty, w białe sukmany krakowskie, w krakowskie rogatywki z pawim piórkem, w pas nabijany gwoździami [...] Za pasem miałem toporek krakowski, parę groźnych, a Bóg widzi, nie niebezpiecznych zepsutych garłaczy, dwa niby to pistolety i wyglądałem na bohatera w rodzaju Rinaldinięgo, który by mógł wroga à la Collin rzeczywiście zastraszyć, a Polskę zbawić niechybnie, jak to się śniło w zielonej mózgownicy wyzwolonego ze szkoły dzieciaka” – J.T. Dybowski, *Wawrzyńca Benzelstjerny-Engeströma pisma niewydane*, „Kronika Miasta Poznania” 1936, nr 2, s. 228–229.

⁹ Por. przykładowo: „Gazeta Wielkiego Księstwa Poznańskiego” 1852, nr 261, s. 4; 1854, nr 106, s. 4; 1854, nr 209, s. 4.

¹⁰ M. Krajewski, *Nowy słownik biograficzny Ziemi Dobrzyńskiej*, T. 1, Dobrzyńskie Towarzystwo Naukowe, Dobrzyń 2014, s. 268.

¹¹ J.T. Dybowski, *Engeström – człowiek i poeta nieznanym*, s. 269.

A niech diabli z taką władzą,
Wszędzie Niemcy zamiast ludzi.¹²

Wskutek starań rodziny szwedzkiej w połowie 1864 został uwolniony i przeniósł się do Drezna. Do Królestwa nie mógł wrócić, Rakowo zostało sprzedane w roku 1877. W Dreźnie założył Towarzystwo Pomocy Emigrantom, organizował dla wychodźców wykłady z historii i literatury polskiej, a także przedstawienia teatru amatorskiego¹³, miewał publiczne odczyty o literaturze skandynawskiej (był pierwszym Polakiem piszącym o Henryku Ibsenie, gościł go nawet u siebie i zapraszał Kraszewskiego na spotkanie z dramaturgiem¹⁴), wydawał „Notatki Drezdeńskie” (rodzaj kalendarzyka informacyjnego). Tu zbliżył się do Kraszewskiego, z którym utrzymywał bliskie kontakty aż do śmierci autora *Starej baśni*. Obfita korespondencja (obaj napisali do siebie po około 100 listów) pozwala ustalić, że Engeström zwracał się do powieściopisarza po rady dotyczące własnej twórczości literackiej, pomagał mu w kompletowaniu zbiorów malarskich i numizmatycznych, częstym tematem były sprawy wydawnicze oraz kwestie przekazania do Poznania zbioru darów, wręczonych Kraszewskiemu w jubileuszowym roku 1879 (zbiór ten, przechowywany w Pracowni–Muzeum Kraszewskiego w Poznaniu, jest cenną pamiątką dla polskiego dziedzictwa narodowego¹⁵).

Od 1878 r. mieszkał na stałe w Poznaniu, letnie miesiące spędzając w Szwecji, w miejscowości Altuna – Göksbo. Tu w parku wystawił obelisk z napisem „W cześć Kraszewskiemu Polacy w Szwecji”¹⁶. Był jedną z najbardziej

¹² W. Engeström, *Od serca*, cyt. za: J.T. Dybowski, *Engeström – człowiek i poeta nieznany*, s. 277.

¹³ I.F. Komendziński, *Towarzystwo Przemysłowców Polskich w Dreźnie*, [w:] *Pamiętkowy kalendarz przemysłowy... na rok 1884*, Drukarnia J.I. Kraszewskiego, Poznań 1883, s. 70 (teatr prowadzono w ramach działalności miejscowego Towarzystwa Przemysłowców, dochód z wystawień zasiliał kasę Towarzystwa, sztuki te miały też umoralniający wpływ na emigrantów polskich). Nazywano go „najczynniejszym członkiem dobroczynności” w Dreźnie – „Wszystko on umie zużytkować dla celów dobroczynnych, czy to urządzić teatr amatorski, czy wziąć udział w odczytach dla tychże samych celów” (*Kronika drezdeńska. Popielec*, „Kraj” 1870, nr 55, s. 10).

¹⁴ Korespondencja J.I. Kraszewskiego, rkps BJ sygn. 6450, k. 20 (list niedatowany). Por. W. Engeström, *Henryk Ibsen poeta norweski*, „Kronika Rodzinna” 1875, nr 5–20 (z przerwaniami).

¹⁵ Szczególnym wyrazem hołdu złożonego Kraszewskiemu jest dedykowanie mu pracy *Jan Jakub Berzelius (życiorys z portretem)*, Nakładem W. Anczyca, Kraków 1879. Autor poprzedził ją obszernym wstępem adresowanym do „ojca pracy polskiej”. Stustronicowa broszura przyniosła zarys biografii uczonego, przeplatany wierszami sławiącymi jego czyny. Ta biografia to typ nowego bohatera narodowego, którego zasługi tkwią w nauce i pracy. Pod względem dokumentacyjnym cenna jest też broszura Engeströma *Pamiętka obchodu uroczystości imienin Józefa Ignacego Kraszewskiego w Dreźnie w roku Jego jubileuszu*, Drukarnia J.I. Kraszewskiego, Poznań 1879.

¹⁶ Korespondencja Kraszewskiego, rkps BJ sygn. 6450, k. 49 (list niedatowany).

znanych i zasłużonych dla społeczeństwa osób w Poznaniu. W latach 1880–1906 pełnił funkcję sekretarza Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Zarazem prowadził ożywioną działalność muzealniczą (współtworzył Wystawę Sztuk Pięknych w Pałacu hr. Działyńskich, w 1888 r. utworzono poznańską filię Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych, utrzymującą ożywione kontakty z Krakowem i Lwowem), inicjował wzniesienie pomnika Jana Kochanowskiego (1884). Ogromne znaczenie społeczne miała jego działalność jako prezesa Towarzystwa Kolonii Wakacyjnych Stella. Nieomal nie było żadnej imprezy kulturalnej w Poznaniu końca wieku XIX, która by się bez niego obyła¹⁷.

DZIAŁALNOŚĆ LITERACKO-KULTURALNA

Największe, obok działalności organizacyjnej i dobroczynnej, zasługi Engeströma dla polskiej kultury dotyczą kontaktów polsko-skandynawskich w dziedzinie kultury. Zanim Georg Brandes w cyklu odczytów w roku 1885 uświadomił Polakom, iż Dania w wieku XIX przechodziła identyczną jak Polska drogę poszukiwań ideowych i programowych (po fazie romantycznej etap pracy organicznej), kilkanaście lat wcześniej Engeström wskazywał analogie między rozwojem Polski a Szwecji (upadek polityczny wielkich państw wskutek podobnych wad charakterologicznych i błędów politycznych, nadzieje odzyskania niepodległości). Najwidoczniej myślał o sojuszu polsko-szwedzkim zbudowanym na wspólnym interesie antyrosyjskim i antyniemieckim, nawiązującym do polityki Karola XII. Zagadnienie to przedstawił w cyklu odczytów wygłoszonych w Poznaniu (*Kilka słów o Karolu XII. Wyjątek ze szkicu historycznego: Karol XII i Polska*¹⁸), a później rozwiniętych w formie książkowej¹⁹. Motyw Karola XII nieraz się pojawiał tak w twórczości oryginalnej Engeströma,

¹⁷ A. Podmostka-Kłós, *Hrabia Engeström i jego zasługi dla artystycznych dziejów Wielkopolski*, [w:] *Sztuka w Wielkopolsce*, red. M. Błaszczyński i inni, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań 2013; K. Kłudkiewicz, *Muzeum im. Mielżyńskich versus Kaiser Friedrich Museum w Poznaniu. Współistnienie polskiego i niemieckiego muzeum sztuki na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Muzeum a pamięć – forma, produkcja, miejsce*, red. T.F. de Rosseta i inni, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Warszawa 2018, s. 99–112.

¹⁸ „Dziennik Poznański” 1875, nr 42. Dodatek, s. 5; *Wiadomości miejscowe i potoczne*, „Dziennik Poznański” 1875, nr 44, s. 3; *Wiadomości miejscowe i potoczne*, „Dziennik Poznański” 1875, nr 50, s. 3 („Dawszy następnie ogólny pogląd na konieczność polityczną prowadzenia dalszej walki i stworzenia dla siebie z Polski siły, na tym zajmujący swój odczyt zakończył, utrzymując słuchaczy ciągle w natężonej uwadze”). Myśl autora była podejmowana przez publicystykę w Galicji. Przy okazji omawiania zawartości *Obrazków z podróży. Szwecja* pisano: „Wszakże mamy wspólnych z Szwecją nieprzyjaciół, powinniśmy więc wzajemnie się poznać, ażeby nam kiedyś łatwiejszą była akcja” – *Wiadomości literackie, naukowe i artystyczne*, „Gazeta Narodowa” 1872, nr 17, s. 3.

¹⁹ W. Benzelstjerna-Engeström, *Sprawa Śląska w roku 1707. Urywek z dziejów Karola XII*, Drukarnia „Dziennika Poznańskiego”, Poznań 1904.

jak translatorskiej²⁰. W odczytach o Ezajaszu Tegnérze oraz opisach Szwecji²¹, które miewał w Dreźnie, podkreślał analogie między Adamem Mickiewiczem a narodowym poetą szwedzkim²², a także akcentował wspólne doświadczenia obu narodów rozłączonych i złączonych Bałtykiem.

[...] w tym poemacie czysto politycznym i społecznym, w tym pełnym powagi serdecznej rachunku sumienia, w niejednym akordzie tej pieśni, która płynie spod gromkiego pióra Tegnéra, widny jakoby grożący Polsce duch Skargi, słychać bolesną nutę, jaką by był powinien nam zaśpiewać poeta narodowy już po pierwszym rozbiore! Podobieństwo to, tym bardziej bijące w oczy, że szczególnie zbiegiem okoliczności, niczym nieuzasadnionym, dopatrzeć można w historii i charakterystyce narodu szwedzkiego dziwną wspólność wad i cnót narodowych, które tak w życiu prywatnym, jak i politycznym, zastanowić by nas powinny przy bliższym takowych rozbiore.²³

Opisy Szwecji miały formę „lekką i zajmującą”, zarazem jednak przynosiły myśli „natchnione”²⁴. Pierwsze „obrazki” miały być luźnym zbiorem wspomnień i wrażeń z wycieczki po ojczyźnie Tegnéra: śladami pogańskiej krainy Odyna oraz kultury chrześcijańskiej, łączącej Słowiańszczyznę i Skandynawię, ale też protestantyzm i katolicyzm („Gdym widział ogólnie do stołu przystępujących z cichą modlitwą na ustach i żegnających się w miejscu publicznym ludzi rozmaitego wieku i stanu, przypomniała mi protestancka Szwecja stare katolickie tradycje narodowego obyczaju, dziś zamarłe niemal z pamięcią ojców w ojczyźnie naszej”²⁵). Engeström notuje każde osobliwe zjawisko przyrody, zwłaszcza górskiej i nadmorskiej, lecz z równym zainteresowaniem zwiedza szwedzkie fabryki i zakłady przemysłowe. Zarysowawszy kontury kraju, opisuje jego stolicę, widząc w niej głównie pomniki dawnej chwały narodu. Nieraz chcąc objaśnić jakąś szwedzką osobliwość, przywołuje podobne artefakty lub wyrażenia polskie. Stale podkreśla wspólne momenty dziejów obu państw. Nad

²⁰ Por. W. Engeström, *Ezajasz Tegnér. Odczyty literackie*, Drukiem J.I. Kraszewskiego, Drezno 1870, s. 43 („wiersz zatytułowany *Karol XII*, który tak się przyswoił i tak ogólnym pozostał hymnem narodowym, jak nasze dawne *Jeszcze Polska nie zginęła*, jako dzisiejsze w dniach boleści śpiewane *Boże coś Polskę*, albo prześlizne co do nuty *Z dymem pożarów*”). Dodatkowo Engeström zwracał uwagę na malarskie przedstawienia Karola XII. Por. W. Eng... [Engeström], *Do redakcji „Biblioteki Warszawskiej”, „Biblioteka Warszawska”* 1875, T. 1, s. 430–433.

²¹ W. Engeström, *Obrazki z podróży. Szwecja. Odczyty literackie miane w Dreźnie*, Nakładem Wydawnictwa „Kraju”, Kraków 1870 (publikacja liczy 566 stron, uporządkowanych w 10 odczytów; na końcu pracy data: „Drezno, dnia 9 października 1870 r.”; pierwodruk był drukowany w „Kraju” 1870–1871; druk zwarty ukazał się w końcu r. 1871).

²² To zresztą dostrzegali i inni autorzy prac o Szwecji. Maciej Szukiewicz (*Ziemia fjordów i fjeldów*, Druk A. Jezierski, Warszawa 1900, s. 31) pisał: „Publiczność w kapeluszach, śmiechy, nawoływania, ani śladu pietyzmu dla *narodowego pamiętek kościoła*, opiewanego przez Tegnéra” (podkreślenie M. Sz.).

²³ W. Engeström, *Ezajasz Tegnér*, s. 30–31.

²⁴ *Wawrzyniec hr. Benzelstierna-Engeström*, „Tygodnik Powszechny” 1883, nr 6, s. 83.

²⁵ W. Engeström, *Obrazki z podróży : Szwecja*, s. 86.

bezpośrednimi wrażeniami podróżnika górują jednak głosy szwedzkich poetów piszących o swej ojczyźnie – Engeström ciągle wtrąca do opisów przekładane przez siebie wiersze lub ich fragmenty, rozpoczyna wierszami kolejne rozdziały albo wierszami je kończy. Podróż miesza się z antologią poetycką, uroki przyrody i zachwyt nad kulturą – z wrażeniami czytelnika wierszy²⁶. Pewnie tak się narodził Engeström – tłumacz. Z zakresu podróżopisarstwa upamiętnił się ponadto odczytami w Poznaniu²⁷ (dochód był przeznaczony na renowację gmachu Towarzystwa Przyjaciół Nauk), które następnie wydał drukiem pt. *Wyspa Gotland : Obrazek z podróży*. Wersja opublikowana ukazała się w Warszawie jako dodatek książkowy do tygodnika „Wędrowiec” (do arkuszy 26–30)²⁸. Niezadowolony z jakości druku autor ponownie wydał tę pracę, tym razem w Poznaniu. W stosunku do pierwodruku powiększył ją o dedykację (Emilowi Poignant, gubernatorowi Gotlandii) oraz o wstęp, wyjaśniający okoliczności podjęcia decyzji o drugim wydaniu (brak korekty autorskiej, dowolne decyzje redakcji, niedbałość edytorska). Engeström musiał być rzeczywiście rozgoryczony i rozemocjonowany, gdyż w tym wstępie pomylił się w dacie pierwodruku... Istotnie, nowa edycja w pełni zadowala pod względem typografii i estetyki druku – przeprowadzono segmentację rozdziałów, a finalną partię książki (przekład poematu Bernharda Elisy Malmströma *Gotlandia*) wyróżniono graficznie. Między wydaniem *Obrazków z podróży* a *Wyspą Gotland* upłynęło ledwie kilkanaście lat, ale w sposobie opisu dużo się zmieniło. Pierwotne „obrazki” ze Szwecji można uznać za romantyczne poszukiwanie śladów tożsamości narodowej w sferze obyczajów oraz pieśni ludowej; opis późniejszy jest wprawdzie utrzymany w nastrojowym, poetyckim stylu, lecz generalnie mówi o zabytkach materialnych, o ziemi stanowiącej cmentarz dawnej kultury, o „prastarych czasów drogocennych zabytkach”²⁹. Romantycy też doceniali materialne pamiątki przeszłości, ale zbierali je i porządkowali indywidualnie. Generacja pozytywistów zadbała o to, aby ruch zbieracki i ideę muzealniczą zinstytucjonalizować. Engeström opowiadał o ruinach i zabytkach Gotlandii

²⁶ Już wkrótce opisy Szwecji i krajów skandynawskich będą eksponowały kwestie ustrojowo-gospodarcze, z zupełnym zaniechaniem uroków natury, poezji i historii. Zob. F. Morzycka, *Z dalekiej północy : Norwegia, Szwecja, Dania, Islandia i Laponia*, Drukarnia J. Jeżyńskiego, Warszawa 1896.

²⁷ *Kronika miejscowa, prowincjonalna i zagraniczna*, „Kurier Poznański” 1881, nr 261, s. 3; nr 267, s. 3; nr 273, s. 3. Reporter był pod urokiem treści i formy odczytów, gdyż napisał: „Pragnęlibyśmy podać je w całości, ale nie pokusimy się o utrafienie tego kolorytu, którym szanowny prelegent umie barwić swe opowiadania. Niechże więc nagi szkic, jak ruina przypominająca dawnych gotlandzkich katedr wspaniałość, zastąpi pełną życia i poetycznych piękności legendę” (nr 261, s. 3).

²⁸ W. Benzelstjerna-Engeström, *Wyspa Gotland : Obrazek z podróży ułożył...*, Drukarnia „Gazety Handlowej”, Warszawa 1884.

²⁹ W. Benzelstjerna-Engeström, *Wyspa Gotland : Obrazek z podróży ułożył...*, Drukarnia „Dziennika Poznańskiego”, Poznań 1889, s. 10.

pokoleniu, które założyło Muzeum Polskie w Raperswilu, uruchomiło działalność naukową, zbieracką i wystawienniczą PTPN, korzystało z Muzeum Czartoryskich, brało udział w działalności kulturalnej krakowskich Sukiennic etc. Cel poznawczy opisu Gotlandii nie był jedyny, bo dochodził cel propagandowy – ochrona materialnego dziedzictwa narodowego³⁰.

Szwecję i jej kulturę popularyzował w Polsce broszurą *Kongres antropologii i archeologii przedhistorycznej w Sztokholmie [!] 1874 r.*³¹, streszczeniem prac Alfreda Jensena o szwedzkich motywach w polskiej kulturze³² oraz przekładami literackimi. Opublikował tłumaczenia poezji króla Karola XV³³. W tym samym czasie przekładał Henryka Ibsena, przy czym bardziej interesowała go jego liryka³⁴. Opublikował tom *Z szwedzkiej niwy*³⁵, zawierający teksty autorów: Jan Olof Wallin, Franciszek Michał Franzén, Eryk Jan Stagnelius, poprzedzone szkicami biograficznymi o każdym poecie. Najwyżej stawiał Tegnéra i jemu poświęcił najwięcej uwagi. Przełożył wierszem powieść historyczną *Axel*³⁶, poematy *Pierwsza komunია*³⁷, *Svea*³⁸ i *Gerda*³⁹, a więc utwory z ducha romantycznego, wyrażające tożsamość narodową wyrosłą na fundamencie mitologiczno-chrześcijańskim. Engeström często precyzował własne stanowisko

³⁰ Ważność tej idei uzasadnił w broszurze *Kilka słów o Edmundzie Rastawieckim i o rzeczywistym znaczeniu naszej Galerii Narodowej w Poznaniu*, Odbitka z „Dwutygodnika dla Kobiet”, Poznań 1882.

³¹ W. Benzelstjerna-Engeström, *Kongres antropologii i archeologii przedhistorycznej w Sztokholmie [!] 1874 r. Sprawozdanie*, Drukiem J.I. Kraszewskiego, Poznań 1875.

³² W. Benzelstjerna-Engeström, *Alfred Jensen : Obrazy szwedzkie w literaturze polskiej : Referat*, Drukarnia „Dziennika Poznańskiego”, Poznań 1906 (wyjątkowo mocno formułował tu ideę sojuszu politycznego polsko-szwedzkiego). Jensen był autorem poematu sławiącego Henryka Sienkiewicza z okazji przyznania mu Nagrody Nobla. Tekst przełożył Engeström i wydał jako *Alfred Jensen do Henryka Sienkiewicza*, Nowa Drukarnia Polska, Poznań 1907.

³³ Waw. hr. Engeström, *Poezje Karola XV króla szwedzkiego*, „Biblioteka Warszawska” 1873, T. 1, s. 50–83 (wybór wierszy poprzedzony szkicem biograficznym). Recenzja ogłoszona w „Przeglądzie Lwowskim” 1873, T. 5, z. 3, s. 478–480 niewiele mówi o sztuce translatorskiej, gdyż skupia się na przekonaniu, iż tylko katolicyzm ma niewzruszone zasady, król zaś, mając matkę katoliczkę, znalazł drogę do „ojczyzny serca” (wiary i moralności).

³⁴ Wawrzyniec hr. Engeström, *Henryk Ibsen poeta norweski. Szkic literacki*, Nakładem Redakcji „Kroniki Rodzinnej”, Warszawa 1875; Waw. Hr. Benzelstjerna-Engeström, *Henryk Ibsen poeta norweski*, wydanie drugie, Nakładem J.K. Żupańskiego, Poznań 1885. Na końcu pracy adnotacja „Refvelsta, sierpień 1874”.

³⁵ Wawrzyniec hr. Benzelstjerna-Engeström, *Z szwedzkiej niwy : Przekłady poetyczne*, Drukiem F. Chocieszyńskiego, Poznań 1884.

³⁶ E. Tegnér, *Axel : Powieść historyczna z czasów Karola XII*, przełożył z oryginału Wawrzyniec hr. Engeström, Księgarnia J.K. Żupańskiego, Poznań 1877.

³⁷ E. Tegnér, *Pierwsza komunია : Idylla chrześcijańska*, przełożył z oryginału Wawrzyniec hr. Benzelstjerna-Engeström, Nakładem J. Leitgebera, Poznań 1883.

³⁸ E. Tegnér, *Svea : Poemat narodowy*, przełożył z oryginału Wawrz. hr. Benzelstjerna-Engeström, Nakładem J. Leitgebera, Poznań 1883.

³⁹ E. Tegnér, *Gerda : Fragment z poematu*, wolny przekład z oryginału Wawrz. hr. Benzelstjerna-Engeström, Księgarnia K. Łukaszczyka, Lwów 1887.

translatorskie: usiłował oddawać zmienne formy artystyczne, zasadniczo był zwolennikiem przekładu niedosłownego, interweniował w treść utworu, jeśli nie była zgodna z kanonami dogmatyki katolickiej⁴⁰. Wkład Engeströma w upowszechnianie Tegnéra w Polsce jest niewątpliwy, jednakże krytyka literacka go przemilczała w sposób chyba ostantacyjny. Może dlatego, iż nie przełożył *Sagi o Frytjofie*, może z powodu natrętnie powracającej koncepcji sojuszu szwedzko-polskiego oraz idealizowaniu Karola XII⁴¹. Jego przekładom zarzucano dyletantyzm oraz zbytnią dowolność, która defektowała myśli i obrazy oryginału⁴². Argumenty były poważne, gdyż krytyk zestawiał fragmenty oryginału, własne tłumaczenie filologiczne i poetycki przekład Engeströma⁴³, co prowadziło do wniosku nieprzychylnego dla tłumacza.

WOBEC WINCENTEGO POLA

Engeström darzył kultem Kraszewskiego i Mickiewicza, to im poświęcił najwięcej uwagi, o nich wygłaszał mowy, im poświęcał okolicznościowe wiersze⁴⁴. Zgodnie z poetyką takich laudacji zawierają sporo cytatów i aluzji do utworów mistrzów słowa, którym były poświęcone. Ale – rzecz charakterystyczna – równie wyraźne są tam nawiązania do autora *Pieśni o ziemi naszej*. Dostrzegali to uczestnicy imprez, na których je prezentowano: „Następnie wygłosił wiersz p. Benzelstjerna-Engeström z wielkim ciepłem i przypominający śpiewaka *Mohorta*”⁴⁵. Czterostopowiec trocheiczny, katorynkowy, ale łatwo wpadający w ucho, charakterystyczny dla *Pieśni o ziemi naszej*, był przez

⁴⁰ E. Tegnér, *Pierwsza komunია*, s. 46, 48.

⁴¹ Por. J.A. Świącicki, *Izajasz Tegnér : Wspomnienie w stuletnią rocznicę jego urodzin*, „Kłosy” 1883, nr 923, s. 147–150; J.A. Świącicki, *Eryk Gustaw Geijer i Izajasz Tegnér : Wspomnienie jubileuszowe*, „Biblioteka Warszawska” 1883, T. 1, s. 161–185; M.G. [Marian Gawalewicz], *Izajasz Tegnér*, „Tygodnik Powszechny” 1883, nr 10, s. 148–148; A. Zipper, *Izajasz Tegnér i poemat o Frytjofie. Szkic literacki*, „Ziarno” 1893, nr 5–6.

⁴² J.A. Świącicki, „Svea” poemat narodowy *Ezajasza Tegnéra*..., „Biblioteka Warszawska” 1883, T. 4, s. 452–459. Artykuł był przedrukowany w poznańskim tygodniku „Warta” 1883, nr 496, s. 4685–4687.

⁴³ Wcześniej identyczną metodę analityczną, ale bez utyskiwań na defektowanie sensu, zastosował Fryderyk Henryk Lewestam – por. F.H.L., *Izajego Tegnera „Frytjofowa saga”*, „Gazeta Codzienna” 1859, nr 223, s. 1–3.

⁴⁴ W. Benzelstjerna-Engeström, *Przemówienie Wawrzyńca hr. Benzelstjerny-Engeströma w czasie obchodu 26 rocznicy zgonu Adama Mickiewicza*, Drukiem J. Leitgebera, Poznań 1881; *Przemówienie Wawrzyńca [!] hr. Benzelstjerny-Engeströma w czasie obchodu 29 rocznicy zgonu Adama Mickiewicza*, Drukarnia J.I. Kraszewskiego, Poznań 1884; *Soli Deo Gloria : Przemówienie Wawrzyńca Benzelstjerny-Engeströma w czasie obchodu 35 rocznicy zgonu Adama Mickiewicza*, Drukiem „Dziennika Poznańskiego”, Poznań 1890. Wbrew tytułom są to obszernie wiersze.

⁴⁵ *Wiadomości potoczne*, „Gazeta Toruńska” 1881, nr 276, s. 3. Chodziło o wieczorek ku czci Mickiewicza. Zob. *Uroczystość na cześć Adama Mickiewicza w Poznaniu*, „Dziennik Poznański”

Engeströma z upodobaniem stosowany w przekładach poezji szwedzkiej⁴⁶. Z Polem łączyło Engeströma przekonanie, że poeta nie należy do jakiegoś stronnictwa, lecz do całego narodu i do Kościoła; łączyło szukanie jedności narodowej w związku plemiennym („jedności ziemi naszej”), „jedności wiary katolickiej”, tradycjach narodowych oraz w obyczajach, które spajają zbiorowość zróżnicowaną społecznie⁴⁷. Oczywistą aluzją do Pola jest tytuł poematu Engeströma *Pieśń o gwiazdach naszych* (charakterystyczny szyk postpozycyjny frazy: „pieśń” + rzeczownik + zaimek „nasze”). Utwór był drukowany kilka razy:

1) w „Przeglądzie Lwowskim” (1873, T. 6, z. 22 – 1874, T. 7, z. 11), anonimowo, w rocznym spisie treści podano kryptonim autora: W. hr. E.;

2) druk osobny (przedruk z „Przeglądu Lwowskiego”) jako: W. hr. E., *Pieśń o gwiazdach naszych*, Nakładem ks. Edwarda Podolskiego, Lwów 1874;

3) druk osobny: W. hr. E., *Pieśń o gwiazdach naszych*, Nakładem Księgarni Katolickiej W. Miłkowskiego, Kraków 1883;

3) „Kalendarz katolicki krakowski na Rok Pański 1883”, Nakładem Księgarni Katolickiej W. Miłkowskiego, Kraków [1883], s. 34–36 (pt. *Wiersz o Matce Boskiej Częstochowskiej. Wyjątek z „Pieśni o gwiazdach naszych”*), podpisane: Wawrzyniec Benzelstjerna hr. Engeström);

4) „Kalendarz katolicki krakowski na Rok Pański 1886”, Nakładem Księgarni Katolickiej W. Miłkowskiego, Kraków [1886], s. 4, 6, 8, 16, 18, 20–22, (pt. *Z „Pieśni o gwiazdach naszych”*, podpisane: hr. W. Engeström).

Prawdziwe nazwisko autora nie było tajemnicą. 8 egzemplarzy pierwszego wydania autor przesłał „Gazecie Toruńskiej” z prośbą o rozdanie pracy między czytelnie ludowe⁴⁸. Wydanie drugie, ozdobne, podarował PTPN⁴⁹. Utwór składa się z dziesięciu pieśni. Inspiracja *Pieśnią o ziemi naszej* jest oczywista, jeśli się bierze pod uwagę wersyfikację, stereotypy pejzażowo-etniczne⁵⁰ oraz zasadę kompozycyjną, według której autonomiczne pieśni są łączone w całość. Pol opiera się na wyobrażonej mapie terytorium (stąd metaforyka „lotu” i oglądania

1881, nr 274, s. 1–2. Wiersz ma rytmikę przypominającą Pola („Dawno – dawno już przebrzmiały / Zgasłych wieszczów ideały”).

⁴⁶ W. Engeström, *Ezajasz Tegnér. Odczyty literackie*, s. 18. Takie metrum tłumacz zastosował w *Axlu* oraz *Pierwszej komunii* („Niechaj służy, jak kto może, / Byle służył w imię Boże” s. 6) i w *Gerdzie* („Długoś, Gerdo – długo śniła, / Czas byś znowu się zbudziła!” – s. 65). W prozatorskiej biografii Berzeliusa nieoczekiwanie pojawia się dwuwiersz: „Których iście jasna droga / Światu dana jest od Boga” – *Jan Jakub Berzelius*, s. 12).

⁴⁷ L. Dębicki, *Wincenty Pol, jego życie i pisma*, „Przegląd Lwowski” 1873, nr 1, s. 74–75.

⁴⁸ *Wiadomości miejscowe i prowincjonalne*, „Gazeta Toruńska” 1874, nr 210, s. 3.

⁴⁹ *Zbiory Tow. Przyjaciół Nauk w Poznaniu, I. Dary do biblioteki*, „Dziennik Poznański” 1883, nr 279, s. 3. Egzemplarz wysłał też Kraszewskiemu (Korespondencja J.I. Kraszewskiego, Rkps BJ sygn. 6450, k. 150; list z 08-02-1883).

⁵⁰ M. Łoboz, *Piękna nasza Polska cała... Krajobrazy Wincentego Pola*, Wrocław 2007, s. 57 („Apologizacja krajobrazu to jednocześnie synteza utrwalonych kulturowo stereotypów, które podkreślają siłę oddziaływania tradycji”).

przestrzeni z góry, nazwy krain, a także terminologia profesjonalna – *północ, wschód, południe*). Mapa Polski historycznej i jednocześnie przyszłej⁵¹ zaczyna się od Litwy, przebiega przez Kresy wschodnie, pas Karpat i kieruje się ku „cudownej Częstochowskiej” oraz Mazowszu, obejmując syntetycznie ziemie „od gór tych aż po morza”. Ta mapa zawiera się w urokliwych pejzażach natury i gloryfikacji cech moralnych mieszkańców kolejno oglądanych regionów. Utrwalone przez dzieje „cnoty domowe” sprawdzają się, kiedy „Kto za kraj ten zginąć umie”. Gotowość do ofiary z własnego życia i solidaryzm stanowią program polityczny poety.

Engeström w zasadniczym pomysle kompozycyjnym idzie za Polem (struktura głęboka mapy, wrażenie ruchu wywołane zmieniającymi się obrazkami, nazwy krain geograficznych, terminologia kierunkowa). Dalej są różnice. *Pieśń o gwiazdach naszych* była pisana z perspektywy tragicznych doświadczeń powstania 1863 r. oraz z perspektywy setnej rocznicy pierwszego rozbioru kraju. W edycji z roku 1883 na ostatniej stronie wydrukowano datę: „15 lutego 1872 r.” Engeström stworzył więc kolejną wersję jubileuszowych „myśli o zadaniu narodowym”, którą Kraszewski wyłożył w broszurze *Programu Polski 1872*. Kluczem do poematu jest powtarzająca się fraza *wiek niewoli* (garść przykładów: „w grób wiekowy”⁵², „W tej niewoli wiek już minął” – s. 1, „I przez cały wiek niewoli” – s. 2, „Nam w niewoli wiek już spłynął” – s. 4, „dzień stuletni Bożej woli” – s. 4, „w twą rocznicę” – s. 5, „jako spłynął wiek niewoli” – s. 6, „w te stuletnie męki ducha” – s. 7, „nie starczyło wieku kary” – s. 7, „święci z nami wiek cierpienia” – s. 14, „przez ostatni wiek niewoli” – s. 14). Ta jasno określona perspektywa czasowa różni go od Pola. Naród bez państwa był przez sto lat poddawany trudnym próbom męczeńskim. Engeström wymienia najważniejsze: „siła prawem zwana” (skierowana przeciw polskości w Wielkopolsce); „cmentarny łąn”, „gruzy i popioły” (na Litwie); sojusz „Niemca z Moskwą”, którego narzędziem są świętojurcy (na Ukrainie); schizma, która Ruś podzieliła i kieruje ją przeciw Polakom, niwecząc dorobek Unii Lubelskiej. Dziś Ojczyzna jest „na Golgocie”, warunkiem odzyskania wolności jest jedność religijna wszystkich ziem. Engeström tworzy program polityczny, który nie wymaga czynu – z Boskiej woli upadliśmy i słusznie cierpimy, ale też z Boskiej woli powstanjemy, musimy tylko wiernie stać przy religii i ufać w opiekuńczą moc Matki Boskiej.

Polski ludu! w tej osłonie
Widząc przyszłość w łasce Pana,

⁵¹ A. Bagłajewski, *Geografia wyobrażona Wincentego Pola (Wokół „Pieśni o ziemi naszej”)*, „Ruch Literacki” 2018, z. 4, s. 373–390) słusznie podnosi, iż poeta włącza do Polski z XVIII w. ziemie piastowskie, które wówczas od dawna były poza jej granicami.

⁵² W. hr. E. [Engeström], *Pieśń o gwiazdach naszych*, Nakładem ks. E. Podolskiego, Lwów 1874, s. 1. Dalej lokalizacja cytatów bezpośrednio po przytoczeniu.

Przed Maryją w gwiazd koronie!
z Ojców wiara – na kolana! (s. 31)

„Gwiazdy nasze” to cudowne obrazy Maryi w miejscach, które gromadzą lud. Autor zaczyna ciąg obrazków od Częstochowy, następnie wymienia Gostyń, Ostrą Bramę, Podkamień, Poczajów, Kamieniec Podolski. To miejsca upamiętnione heroiczną obroną wiary. Prawdziwym wrogiem Polski są zatem „zaprzańcy”, a prawdziwą siłą odporną – „odwieczna nasza wiara” (s. 29), dzięki której „wierzymy w siłę cudu” (s. 29). Engeström tworzy sodalistyczną, maryjną⁵³, koncepcję polskości: „A kto Polak – czci Maryją!” (s. 29). Jeszcze niedawno fraza „kto Polak” konotowała inny ciąg dalszy: „na bagnety!”... Możliwe, że inspirację do takiego ujęcia Engeström czerpał ze *Zbioru pieśni nabożnych katolickich*⁵⁴. Wskazuje na to data wydania *Zbioru*... oraz kolejność motywów (Częstochowa, Poznań, Wilno). Obrazy cudowne Matki Boskiej były też w tym czasie przedmiotem opisów Eustachego Iwanowskiego⁵⁵. Miejsce Engeströma w dziejach polskiej „geografii religii”⁵⁶ wymaga ustaleń źródłowych, lecz wydaje się, iż poeta jakoś wpłynął na nurt maryjny w zakresie panoramy tekstów o cudownych obrazach, skoro intensyfikacja takich utworów nastąpiła po wydaniu *Pieśni o gwiazdach naszych*⁵⁷.

Wcześniej powstałym, lecz później wydanym, był poemat *Wisła. Fantazja narodowa*⁵⁸. W tekście mamy dwie daty wskazujące powstanie kolejnych części: „22 grudnia 1862 r.” (s. 187) i „17 października 1864 r.” (s. 189). Jest dodatkowy dowód potwierdzający, iż utwór powstał wcześniej, ale ulegał

⁵³ Niektóre katalogi uznawały go nawet za księdza, jak świadczy zapis „Engeström W. ks. – *Pieśń o gwiazdach naszych*, 1883 (Poemat o cudownych obrazach Najśw. Panny w Polsce” (*Katalog dzieł i rycin nakładowych Księgarni katolickiej*, Kraków, marzec 1883, „Echo Trzeciego zakonu św. O. Franciszka” 1886, nr 10, s. 4).

⁵⁴ *Zbiór pieśni nabożnych katolickich do użytku kościelnego i domowego*, Pelplin 1871 (rozdział *Pieśni o Najśw. Maryi Pannie w różnych miejscach kraju naszego laskami słynącej*).

⁵⁵ Helleniusz [E.A. Iwanowski], *Rozmowy o Polskiej Koronie*, T. 1, Drukarnia „Czasu”, Kraków 1871.

⁵⁶ Pojęcie wyjaśnia A. Jackowski, *Wincenty Pol – prekursor geografii religii w Polsce*, [w:] *Obrazy natury i kultury : Studia o Wincentym Polu*, red. M. Łoboz, Wrocław 2015, s. 113–141.

⁵⁷ Por. J. Chociszewski, *Pielgrzymka do najważniejszych miejsc w ziemiach polskich wstawionych cudownymi obrazami N. Maryi Panny*, Nakładem G. Jałkowskiego, Poznań 1882; Sadok Barącz, *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce*, Drukarnia Szczyńskiego Bednarskiego, Lwów 1891; ks. W. Mrowiński, *O czci Matki Boskiej w Polsce*, W.L. Anczyc, Kraków 1898; A.O., *Miejsca słynące cudami obrazów Maryi*, z przedmową ks. W. Taczanowskiego, Księgarnia A.G. Dubowskiego, Warszawa 1900; ks. Wacław z Sulgostowa [Wacław Nowakowski], *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej*, W.L. Anczyc, Kraków 1902; ks. A. Fridrich, *Historie cudownych obrazów Najświętszej Marii Panny w Polsce*, T. 1–4, Nakładem Wydawnictwa Tow. Jez., Kraków 1903–1911.

⁵⁸ [W. Engeström], *Wisła. Fantazja narodowa z zarzuconego rękopisu*, Drukiem J.I. Kraszewskiego, Poznań 1883. (Lokalizacja cytatów bezpośrednio po przytoczeniu).

poprawkom (decyzja o druku w 1883 r. mogła być upamiętnieniem dwudziestej rocznicy powstania styczniowego). Jest o tym mowa w listach Engeströma do Kraszewskiego:

Pisałem *Wisłę* dawniej, z weselszą i swobodniejszą duszą, dziś cokolwiek złamaną – a fantazja, acz chorobliwa i wąta – coraz więcej nie dojrzawszy, upadać poczyna, jak to zwyczajnie u ludzi miernych, którym nie dano podnieść się wyżej talentem i natchnieniem. Toteż w mojej *Wiśle* krom trochę ciepłego serca nie a nic nie ma. Gdyby jednak pod światłym okiem i znanym kierunkiem Kochanego Pana można co jeszcze dodać mojej ramocie, to będę z łaski korzystał i pracy nie pożałuję z powrotem, ale czy potrafię wypracować co, tego nie wiem, tymczasem o radę proszę a drogę pytam.⁵⁹

[...] przejrzaną i przerobioną dawną fantazję własną *Wisła*, która wyszła w tej chwili.⁶⁰

Zależność poematu od utworu Pola jest wyraźna, gdyż Engeström rozpoczyna od motta z *Pieśni o ziemi naszej*⁶¹ (wersy 33–36). Cytował je z pamięci, na co wskazuje drobna pomyłka: *Wisła* – „Z czego **plyną** – kędy giną”, Pol – „Z czego **styną**, kędy giną” (wers 35). Ponadto w *Wiśle* są aluzje i parafrazy z poematu Pola: 1) „Kiedy kocha – to prawdziwie! / Kiedy radzi – to statecznie” (*Wisła*, s. 45; por. Pol, wers 464–465 „Kiedy jedzą – to łakotki! / Kiedy biją – to na sotki!”); 2) *Wisła*: „A czy znasz ty, orle biały” – s. 18, „A osieckie znasz podanie” – s. 69, „Czy pamiętasz, co się działo” – s. 77, „A czy znasz ty – pieśń tę całą?” – s. 112; por. Pol, wers 29 „A czy znasz ty, bracie młody”; 3) *Wisła*: „Wzleć wysoko orle młody (...) wzleć nad ziemię, nad kochaną” – s. 14; por. Pol, wers 53 „Wyleć ptakiem z tego gniazda”, wers 1147 „Wyleć, wyleć, orle młody!”

Autor zapewniał, iż wzorem był dlań *Flis* Sebastiana Klonowica („Już Klonowic po tej wodzie / Flisem spłynął” – s. 8). O wpływie *Flisa* można mówić tylko w zakresie podstaw kompozycyjnych (motyw podróży Wisłą, uzasadniający zmiany obrazów⁶²). Bliższy raczej był patriotyczny kod metaforyki Franciszka Morawskiego (*Wisła*) i Antoniego Malczewskiego (*Dumanie nad Wisłą*). Wspólne motywy tematyczne (widoczne w nazwach własnych) łączą poemat Engeströma z *Rzekami polskimi* Kajetana Jaksy Marcinkowskiego. Autor mógł czerpać inspiracje z różnych źródeł, gdyż hydrografia poetycka w okresie międzypowstaniowym zaowocowała takimi choćby utworami, jak Władysława Syrokomli *Niemen od źródeł do ujścia* (1861) czy mniej znanych:

⁵⁹ Korespondencja J.I. Kraszewskiego. Rkps BJ sygn. 6450, k. 6 (list bez daty).

⁶⁰ Tamże, k. 155 (list z 12-08-1883).

⁶¹ W. Pol, *Pieśń o ziemi naszej*, [w:] tegoż, *Wybór poezji*, wyboru dokonała i wstępem poprzedziła M. Janion, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1963, s. 167–217 (lokalizacja cytatów bezpośrednio po przytoczeniu).

⁶² Jeśli Engeström rzeczywiście rozpoczął pisanie w roku 1862, to miał pod ręką dobrą filologicznie edycję *Flis to jest spuszczenie statków Wisłą i innymi rzekami do niej przypadającymi Sebastiana Klonowica*, wydanie Stanisława Węclewskiego, Nakładem Józefa Gólkowskiego, Chełmno 1862.

Michała Borcha, *Dwa słowa o Dźwinie* (1843), Stanisława Morawskiego *Od Merecza do Kowna* („Teka Wileńska” 1856, nr 6), Adama Platara *Opisanie hydrograficzno-statystyczne Dźwiny zachodniej oraz ryb w niej żyjących...* (1861), Ignacego Buszyńskiego *Dubissa, główna rzeka w dawnym Księstwie Żmudzkiem, dziś w guberni kowieńskiej* (1871) oraz *Brzegi Niewiaży*, (1873). Pewnie też znał dzieło Konstantego Tyszkiewicza *Wilja i jej brzegi pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i geograficznym* wydane w Dreźnie w 1871 (lista tych tytułów jest uzasadniona tezą, że autor poprawiał utwór napisany wcześniej). Engeström wykazał się dużą erudycją, zwłaszcza historyczną (w *Wiśle* mamy kilkanaście przypisów objaśniających szczegóły z polityczno-militarnych dziejów Polski). Bieg Wisły służy mu do wykładu historyczno-moralnego o dziejach Polski niepodległej, jej rycerskości w odpieraniu wrogów zewnętrznych i jej niekarności wewnętrznej, która umożliwiła wrogom zniewolenie kraju, a następnie okrajanie z dumnych tradycji narodowych („To już teraz nie Puławy!/ Jeszcze stoi pałac znany – / Ale duszę mu wyrwano! / Bo gospodarz zeń wygnany,/ Więc i nazwy zakazano!..” – s. 91; w roku 1842 Puławy przemianowano na Nową Aleksandrię). *Wisłę* można uznać za tekst łączący *Pieśń o ziemi naszej* ze *Śpiewami historycznymi* Juliana U. Niemcewicza, co w efekcie dało poetycką wersję geografii historycznej. Z *Pieśnią o gwiazdach naszych* (geografią religijną) łączy *Wisłę* perspektywa setnej rocznicy rozbioru (*Wisła*: „pokuty wiek” – s. 172, „krzyżowy wiek niewoli” – s. 173) oraz wskazanie zsynchronizowanych par zaborców („Moskal z Niemcem w parze” – s. 149, „Gdy z Mongołów – Moskwa wstała / I z Niemcami się bratała” – s. 168). Engeström wpisywał się w formułę nowych „śpiewów historycznych” w drugiej połowie XIX w. – nurtu dydaktyczno-wychowawczego adresowanego do młodego czytelnika⁶³ – a w próbie pogodzenia Pola z Niemcewiczem nie był odosobniony. Jednocześnie z *Wisłą* wydano *Pieśni śpiewaka znad Dniepru*. Zaczynają się one podobnym nawiązaniem do *Pieśni o ziemi naszej* („Znasz li, bracie, chobre plemię (...) A czy znasz ty jego boje”⁶⁴). Poemat opiewa historyczną przeszłość kraju w kilku porządkach: militarnym, literackim, plastyczno-muzycznym. Wzór Pola jest też oczywisty w poemacie Józefa Czerwińskiego *Śpiew historyczny o Piotrkowie Trybunalskim*⁶⁵. Literacka geografia Pola pod piórem jego naśladowców przekształcała się w literacką geografii historyczną.

⁶³ T. Budrewicz, *Pozytywistów pamięć o wolności. Wierszowane dzieje Polski*, [w:] tegoż, *Wierszobranie (druga połowa XIX wieku)*, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2016, s. 174–205.

⁶⁴ [Ludwik Grudziński?], *Pieśni śpiewaka znad Dniepru*, Drukarnia K. Pillera, Lwów 1881, s. 7. Na s. 93–95 zamieszczono wiersz *Do Wincentego Pola*, a na s. 99–100 *Pochwałę „Mohorta”*. To dodatkowo wzmacniało skojarzenia z autorem *Pieśni o ziemi naszej*.

⁶⁵ J. Czerwiński, *Śpiew historyczny o Piotrkowie Trybunalskim*, Drukarnia Słowiańska, Odessa 1884. We *Wstępie* (s. 7) autor mówi o „przykładzie W. Pola”, utwór zaczyna się wyraźną

Poemat Engeströma składa się z dwóch nierównych części. Pierwsza to opis podróży Wisłą przez historyczne miejsca, przez które przepływa rzeka. Zaczyna się od źródeł Wisły, silnie akcentuje Kraków jako dawną stolicę a kończy na Warszawie jako stolicy obecnej. Już w tym zamysle, akcentującym miejsca symbolizujące niezależność państwową, widać odstępstwo od Klonowica. Motyw rzeki luźno łączy następujące kolejno obrazki z dawnych lat (obok tytułowego określenia *fantazja* autor stosuje synonimiczne terminy deskrypcji przypominanych/wyobrażanych: *wspomnienie, marzenie, widzenie, sen, legenda, podanie, przepowiednia*). Krytycy byli zdegustowani tym kompozycyjnym luzem:

Poeta odstąpił tu od wzoru wybranego mistrza w *Pieśni o ziemi naszej*, gdzie obraz po obrazie wysnuwa się z jednego wątku, z pieśnią przenosi się umysł i serce czytelnika z jednej do drugiej części kraju, wszędzie się rozgląda, jakby w własnym domu, każdy opis zachwyca go prawdą, każdy obraz odciska mu się w pamięci, jakby rzeczywisty. (...) Dalekim od przedstawienia rzeczywistości w świetle ideału jest autor *Wisły*, opowiadania najczęściej zastępują obrazowość, liryzm góruje ponad wszystkim i ściera z poematu cechę opisowego, choć treść każe go zaliczać do tego działu. (...) Mimo wskazanych niedokładności niewiadomy autor *Wisły* niemałą położył zasługę wydaniem swojej z dawnych czasów pracy, ocieplając piśmiennictwo nasze gorącym uczuciem miłości ojczyzny, jaką wlał do swego utworu.⁶⁶

Część pierwsza poematu jest zamknięta datą 22 grudnia 1862 r. Po niej następuje symboliczne milczenie (karta wypełniona czterema „zwrotkami” kropek). Część druga zaczyna się datą 17 października 1864 r. Oznacza to, że lata 1862–1864 były wypełnione treściami, których autor nie potrafił przekazać poprzez język poetycki. To czas nadziei („I stołeczny wstaje gród!..” – s. 186) i czas rozpaczony po klęsce („Wisło! – Wisło! – krzyż żałoby / Czas i ludzie postawili, / Usypali nowe groby, / Pieśń o kraju – w jęk zmienili! – s. 190). W części pierwszej poeta konsekwentnie pokazuje, jak po bohaterskiej obronie kraju, po trudzie zjednoczonych walką rodaków, potrafiliśmy zniweczyć owoce triumfów, grzęznąc w bratobójczych sporach, niesnaskach i wojnach wewnętrznych. Engeström staje tu po stronie historycznej szkoły krakowskiej. Rysując obrazy męczeństwa Polaków przed rokiem 1862 i skupiając się na ukazaniu wzniosłości pokojowych manifestacji warszawskich, poeta aluzyjnie przywołuje Zygmunta Kraińskiego i Józefa Kraszewskiego, którzy odrzucali walkę zbrojną, ufając, iż tkwiąca w tych manifestacjach siła religijnego ducha obudzi sumienia Europy i zaborców.

parafraza: „A czy znasz ty bracie młody / Twej rodzinnej ziemi dzieje? / Twoje sioła, twoje grody, / I przeszłości ich koleje?” (s. 7).

⁶⁶ *Wisła. Fantazja narodowa z zarzuconego rękopisu*, „Dwutygodnik dla Kobiet” 1883, nr 4, s. 46. Redakcja, oczywiście, znała nazwisko autora, który z nią regularnie współpracował, a w tym samym numerze publikował część przekładów z *szwedzkiej niwy*.

Znikły waśnie i rozумы, -
 Nie przewodził nikt w pochodzie,
 Bo myśl wyższa – wiodła tłumy, -
 Duch obudził się w narodzie! (s. 194)

Powstanie upadło, bo jego przywódcami byli „kuglarze”, spierający się między sobą o prawo do kierowania narodem. Najwięcej wyrzutów Engeström kierował wobec „czerwonych”. Przegraną kwitował prosto: „Upadł rozum – w walce z szalem!” (210). A w tych słowach czytelnicy odczytywali polemikę z programem Mickiewicza („Jednością silni, rozumni szalem”). Antyromantyczny program Engeströma, program pracy w miejsce walki, można wyprowadzić ze słów *Śpiewu z mogiły* Pola: „O! Polska kraino! /Gdyby ci rodacy,/ Co za ciebie giną, / Wzięli się do pracy”. Engeström – dawny żołnierz z lat 1846–1848 – po doświadczeniach roku 1863 wybrał dla kraju inną drogę:

Bo nim kraj i wolność stworzym,
 Nim zdobędziem cześć prastarą –
 Z czystych imion naród złożym
 Pracą – sercem – i ofiarą!..

A czy wiesz ty, bracie młody,
 Co to czyste imię w kraju? –
 Czy znasz drogę do swobody, -
 Drogę pracy – obyczajaju?
 (.....)
 Nie szermierzyc – lecz pracować,
 I nie marzyć – nam się godzi –
 Ale w sobie – kraj szanować
 I odrodzić – bracia młodzi! (s. 129–131)

Pobocznym wątkiem poematu, zapisującym osobiste sympatie i prognozy historiozoficzne autora, jest wpleciony w dzieje Polski plan Karola XII. Engeström dwa razy wraca do króla szwedzkiego (s. 156–158, 168–173). Zestawia go z Janem III Sobieskim, gdyż obaj byli „królami-rycerzami” i obaj mieli plan polityczny zasłonięcia chrześcijańskiej Europy przed barbarią idącą ze Wschodu. Nie ziściły się marzenia królów, ale zostały wspomnienie, które się przeobraża w proroczą wizję:

Lecz nadchodzi pono dzień,
 W którym wstanie znowu cień –
 I sprawiedliw wódz się zrodzi,
 Który Polskę wyswobodzi! (s. 174)

Ze względu na treści polityczne poematy Engeströma nie mogły być drukowane na terenie zaboru rosyjskiego. To ograniczyło krąg czytelników i zainteresowanie autorem. A chyba na zupełne zapomnienie nie zasłużyły.

Tadeusz Budrewicz

THE SONG OF OUR LAND REVISITED:
THE POEMS OF WAWRZYNIEC ENGESTRÖM

Summary

Wawrzyniec Engeström (altern. Lars Benzelstierna von Engeström) was a 19th-century Polish aristocrat with Swedish roots, a historian, writer and political activist who made it his life's mission to build bridges between Polish and Swedish culture. The rapprochement he sought was based on anti-German and anti-Russian sentiments. In his poems *A Song about Our Stars* (*Pieśń o gwiazdach naszych*, 1874, 1883) and *The Vistula: A National Fantasy* (*Wisła – Fantazja narodowa*, 1883) he drew on Wincenty Pol's *Songs of Our Land* (*Pieśni o ziemi naszej*). They all celebrated the idea of national unity based on historical memory, religion and custom. His inspiration came from Swedish Romantic literature, whose main works he translated into Polish.

Key words: Polish literature of the 19th century – Polish-Swedish literary connections – Romanticism – nationalism – patriotic poetry – Wincenty Pol (1807–1872) – Józef Ignacy Kraszewski (1812–1887) – Wawrzyniec (Lars) Engeström (1829–1910).

Słowa kluczowe: Engeström, Kraszewski, Pol, poemat, parafraza.